

FALE OSADNICTWA W ŚREDNIOWIECZU

Opracował: Maciek Nowak

Tytułem wstępu (czyli instrukcje obsługi)

Opisanie dziejów osadnictwa w Karpatach byłoby niewątpliwie bardzo ciekawą pracą wymagającą solidnych studiów i przewertowania wielu materiałów źródłowych. W niezwykle szczupłych czasowo warunkach kursowych mógł powstać jedynie taki oto skrypcik, który jest próbą delikatnego naświetlenia tematu (bardzo obszernego czasoprzestrzennie i skąpego literaturowo – o czym na końcu).

Podzieliłem go sobie na trzy części. W pierwszej takie najważniejsze pojęcia i mechanizmy o których mówią o osadnictwie i kolonizacji wypada wiedzieć. W drugim problem zarysowano w skali makro i ogólnym zarysie czasowym (tzn. najważniejsze etapy zasiedlania Karpat). Wreszcie w trzecim – problem w skali mikro: czyli co nieco o każdym regionie albo grupie górskiej (choć czasem opis wykracza poza ściśle przyjęte kursowo naukowe granice – generalnie chodzi o pewien region, bo jak zauważycie osadnictwo postępowało głównie dolinami rzecznyymi, a one najczęściej właśnie stanowią granicę) - z uwypukleniem: kto i gdzie się osiedlał i kto za tym stał. Pewne rzeczy pojawiają się w kilku miejscach, ale to celowo: żeby łatwiej zapamiętać, a przede wszystkim zrozumieć. Co do dat to z nimi jest różnie: generalnie pojawiają się w części III opartej na literaturze przewodnikowej, z którą jest różnie. Ale generalnie w przypadku dat chodzi o to, że jakieś miejsce w tym roku po raz pierwszy się pojawiło w jakiś zapiskach, a niekoniecznie, że powstało w tym właśnie roku.

Tekst przesyłam w miarę nie formatowany (tzn. nie za bardzo starałem się go podkreślać czy wyróżniać), bo stwierdziłem że każdy ewentualnie robi to sobie według własnych potrzeb (tu jakieś pogrubienie albo podkreślenie, albo kolorek ☺)

Pozostaje mieć nadzieję, że choć trochę Wam pomoże w nauce.

Kilka pojęć

Kolonizacja – to szereg procesów społeczno - ustrojowych podejmowanych przez różne osoby lub instytucje zmierzający do zasiedlenia nowych terenów, głównie w celu podniesienia dochodów z nich uzyskiwanych.

Na ziemiach polskich działania takie mogły być podejmowane przez następujące osoby/instytucje:

- Władca (Książę, a od XIV wieku król, reprezentowany w terenie poprzez swoich przedstawicieli: kasztelana, a później starostę) – tu należy podkreślić szczególnie politykę Kazimierza Wielkiego)
- Możliwe rody szlacheckie – szczegółowo wyszczególnione przy poszczególnych grupach górskich, ale można wymienić: Bogoriów, Gryfitów, Ratoldów, Pieniążków, Berzewicznych, Kmitów, Komorowskich
- Osoby kościelne (np. biskupi) – zasiedlenie Księstwa Muszyńskiego
- Klasztory (większe akcje kolonizacyjne zaczynały się właśnie od klasztorów):
 - benedyktyni (Tyniec, Orłowa);
 - cystersi (Ludźmierz – Szczyrzyc, Koprzywnica, Rudy koło Raciborza) - zakon wywodzący się z benedyktynów, znany z działalności gospodarczej, wprowadzania nowych zasad gospodarowania i nowych narzędzi – m. in. kuźnie, młyny itp)
 - klaryski (Stary Sącz)

Można wyróżnić kilka typów kolonizacji:

1. „Na surowym korzeniu” – osady urządzone „od podstaw” poprzez wykarczowanie odpowiedniej polaci lasu, niewątpliwie taki był początek większości dzisiejszych wsi i miast w polskich Karpatach
2. Na prawie polskim (książęcym) – forma prawna stosowana do pojawienia się prawa niemieckiego (czyli do XII/XIII wieku) oparte na rodzimych prawach i zwyczajach, określanych najczęściej także jako prawo

książęce, oznaczało szereg uprawnień księcia w stosunku do podległej mu ludności i dóbr (zwierzchnictwo sądowe, egzekwowanie świadczeń, danin, posług i powinności, oczywiście w pewien sposób określone i zagwarantowane co do wysokości i sposobu pobierania) – generalnie cała ziemia należała do panującego i miał on swobodę w dysponowaniu nią (np. mógł ją nadać komuś), ludność zamieszkująca te ziemie posiadała wolność osobistą i dziedziczne prawo uprawy ziemi i z tego tytułu zobowiązana do pewnych świadczeń i danin – zadaniem rycerzy była obrona ziem, ludność wiejska ponosiła szereg świadczeń (tzw. ciężarów) zarówno indywidualnych (rodzaj podatków) jak i grupowych (obronność, utrzymanie dróg); część osad była określana jako wsie służebne – co oznacza, że zamieszkująca je ludność (w całości lub w pewnej części) zwolniona była z powinności zwyczajnych w zamian za pełnienie określonych specjalnych posług na rzecz księcia (np. dostarczanie wyrobów rzemieślniczych, żywności)

3. **Na prawie niemieckim** – powszechna w XIII i XIV wieku, polegała na wykorzystywaniu norm prawnych wykształconych na zachodzie Europy (na terenie Niemiec = stąd nazwa) i rozpowszechnianym na terenach polskich poprzez niemieckich (głównie) osadników [!!! ale tu mała uwaga: sama nazwa bardziej odnosi się do terenów, z których pochodziły normy prawne, niż do pochodzenia osadników; udział ludności „niemieckiej” był zapewne większy jedynie w początkowej fazie przeszczepiania norm prawnych (i to głównie w miastach), natomiast w okresach późniejszych na prawie niemieckim lokowano wsie lokowano na prawie niemieckim, ale w całości lub w większości zasiedlali je „polscy” osadnicy], stopniowo tą nazwą objęto całość procesów osadniczych (niezależnie od pochodzenia osadników); mogła dotyczyć zarówno osad lokowanych od podstaw (na surowym korzeniu), jak i już istniejących (w XIV wieku Kazimierz Wielki na skalę masową przenosił wsie z prawa polskiego na niemieckie); podstawą był przywilej lokacyjny w którym wystawca (książę, król) określał podstawowe zasady założenia/ ułożenia osady i gwarantował jej mieszkańcom niezależność od sądownictwa książęcego i zwolnienie od ciężarów prawa książęcego (prawa polskiego);

przebieg procesu:

- uzyskanie przez właściciela ziemskiego zwolnienia (immunitetu) od księcia, króla dla ludności lokowanej wsi – chodziło tu o zagwarantowanie wolności osobistej, dziedzicznego użytkowania gospodarstwa, samorządności, sądownictwa w oparciu o własne prawa, zwolnienia z ciężarów prawa książęcego (prawa polskiego) i ścisłego sprecyzowania danin jakie miały być ponoszone przez zasiedlających na rzecz pana gruntowego i władzy publicznej
- wydanie przywileju lokacyjnego – oznaczało to zawarcie umowy z zasadzłą, który reprezentował przybywających osadników i stawał się odpowiedzialny za zorganizowanie osady (określano wielkość osady, charakter świadczeń, prawa i obowiązki zasadzmy)
- wyznaczenie granic osady i pomiar gruntów poszczególnych osadników – podstawową jednostką był łan frankoński (około 24 ha) i na jej podstawie określano wymiar świadczeń jakie osadnicy mieli ponosić
- sprowadzenie osadników – generalnie dla każdego z nich przewidziano jako uposażenie 1 łan ziemi, wyjątkiem był zasadzca, który w ramach wynagrodzenia za przeprowadzoną akcję zostawał sołtysem i otrzymywał szereg przywilejów (od 2 – 4 łanów ziemi, swobodnie wybieranych; zwolnienie ziemi z opłat na rzecz pana; prawo polowania, rybołówstwa, zakładania karczmi i młynów, partycypacja w zyskach z opłat i kar sądowych; prawo sądenia wspólnie z ławą (przedstawicielami wspólnoty), obowiązek służby wojskowej często otwierający drogę do stanu rycerskiego); każdy z osadników był człowiekiem wolnym i mógł porzucić gospodarstwo (choć najczęściej nie miał w tym żadnego interesu)
- okres wolnizy – czas (do kilkunastu lat), w którym nowopowstała osada zwolniona była z wszelkich świadczeń na rzecz pana; okres wolnizy wydłużał się w zależności od warunków napotykanych przez osadników

Na podobnych zasadach lokowano w średniowieczu miasta na prawie niemieckim (najczęściej magdeburskim w jego różnych odmianach: średzkiej, chełmińskiej), choć oczywiście był bardziej skomplikowanym procesem i dotyczył większej liczby ludności niż w wypadku wsi. Podstawową było także zwolnienie przez księcia z ciężarów prawa polskiego i zagwarantowanie samorządności. Zasadzca z właścicielem ziemskim dokonywali rozgraniczenia terenu i wytyczali rynek z przyległymi doń działkami (tzw. curia), które otrzymywali osadnicy w wieczyste użytkowanie. Zasadzca po zakończeniu procesu zostawał wójtem, z czym (podobnie jak w wypadku wiejskiego sołtysa) wiązały się liczne przywileje: zwolnione z czynszu parcele, prawo zakładania kramów, jatek, łaźni; prawo pobierania 1/3 kar sądowych.

Generalnie prawo niemieckie było bardziej atrakcyjne dla osadników niż prawo polskie, gdyż nie podlegali oni wszelkim ciężarom i świadczeniom na rzecz księcia, a te które ponosili na rzecz pana, były precyzyjnie określone. Prawo niemieckie także całej wspólnotie dawało większą niezależność we własnych sprawach (samorząd, niezależne sądownictwo).

4. **Na prawie wołoskim** – specyficzny typ prawa na którym lokowano osady na terenach górzystych i trudnych w uprawie. Łączyło ono pewne zasady znane z prawa niemieckiego (obszar określany w łanach, na czele wsi kniaź z uprawnieniami sądowymi) z normami wywodzącymi się z gospodarki pasterskiej (mieszkańcy tego typu wsi płacili czynsz w naturze, oddając panu między innymi po jednej owcy z każdej hodowanej dwudziestki, istniała też większa wolność w przemieszczaniu się i zmiany osady). Osadzanie wsi na prawie wołoskim było charakterystyczne dla całej południowej Prowincji Małopolskiej w jej górzystych i podgórskich pasmach. Często uzupełniano wieś rolniczą Wołochami lub osadzano Wołochów w opustoszałej wsi powstałej w XIII wieku w czasie prób zasiedlenia terenów, przy czym wsie miały charakter pastersko – rolniczy.

Od ogółu ...

Dawno, dawno temu na interesującym nas obszarze rosły głównie lasy. Przyjmuje się, że na terenie dzisiejszej południowej Małopolski Słowianie pojawili się około VI wieku po Chrystusie. Osadnictwo na większą skalę na teren Karpát wiąże się z tzw. okresem plemiennym przypadającym na VIII – X wiek, w którym najważniejszą rolę na terenie Małopolski zajmowali Wiślanie, na wschodzie sąsiadujący z Lędzianami. Z tego okresu pochodzą duże grody, z których wymienić należy Naszacowice w Kotlinie Sądeckiej. Osadnictwo we wczesnym średniowieczu postępowało w Karpaty głównie z doliny Wisły na południe wzdłuż jej dopływów znajdując w miarę korzystne warunki w rozległych obniżeniach terenu:

- Kotlina Sądecka
- Doły Jasielsko Sanockie

Działania osadnicze w tym rejonie poza dobrami królewskimi (gród kasztelański w Bieczu) to zasługa rodu Bogoriów, którzy w 1185 roku założyli klasztor cysterski w Koprzywnicy. Zakonnicy podjęli się zasiedlania Dołów Jasielsko Sanockich, gdzie otrzymali liczne ziemie (do końca XIII wieku powstały Drugim zakonem aktywnie działającym w tym regionie byli tynieccy benedyktyni, którzy otrzymali liczne nadania w tym regionie ok. 1105 roku (ich działalność objęła głównie tereny Pogórzy. Terenami, gdzie się najchętniej osiedlano były doliny rzek, zwłaszcza tych wzdłuż których biegły szlaki handlowo – komunikacyjne na południe (Węgry)

Planowana i na szerszą skalę zakrojona akcja osadnicza to dopiero II poł. XIII wieku, kiedy poszczególne czynniki poczynając od księcia a kończąc na lokalnych możnych podjęły szereg działań, zmierzających do zagospodarowania posiadanych terenów poprzez osadzanie na nich ludności, a przez to podniesienia własnych dochodów z tych ziem. Dodatkowym powodem akcji były dążenia do odbudowy terenów zniszczonych przez najazdy tatarskie. Szczegółowo jak przebiegały te działania i kto był ich inicjatorem w poszczególnych częściach polskich Beskidów zostało przedstawione poniżej.

Wiek XIV a szczególnie panowanie Kazimierza Wielkiego to wielka akcja osiedleńcza na prawie niemieckim. Według nowych praw i zwyczajów zakładano miasta, na prawo niemieckie przenoszono istniejące już osady i zakładano nowe. Te działania objęły cały obszar Karpat łącznie z ziemiami wschodnimi zdobytymi w 1340 roku (Sanocczyzna). Cele tych działań wpisywały się w ogólną politykę króla zmierzającą do scalenia niedawno jeszcze rozbitych ziem polskich i zabezpieczenia i ugruntowania granic (i z tego wynika zasiedlanie terenów pogranicznych na wschodzie i południu).

Ostatnim akordem średniowiecznego osadnictwa było pojawienie się ludności wołoskiej, która przybywszy z południowego – wschodu, przyniosła nowe zwyczaje i metody gospodarowania (pasterstwo). Od XV wieku zaczęły powstawać osady na prawie wołoskim stanowiącym modyfikację prawa niemieckiego. Wołosi propagując gospodarkę pasterską w wybitny sposób przyczynili się do zasiedlenia i zagospodarowania ziem (położonych w wyższych partiach gór), które do tej pory najczęściej porastały lasy (osadnictwo na surowym korzeniu) tudzież ożywienia wsi, których lokacje z różnych powodów nie powiodły się.

Podsumowując:

VIII – X wiek – okres plemienny – grody na terenie Kotliny Sądeckiej, w Dolinie Sanu, zasiedlanie Dołów Jasielsko Sanockich; z tego okresu pochodzą m. In. Grody odkryte przez archeologów w: Skoczowie – Miedzyświeciu (przy czym przyjmuje się że przynależał on już do plemienia Gołszyców), oraz Jadowniki Podgórne, Zawada koło Tarnowa, Zawada Lanckorońska, Marcinkowice, Chelmiec, Naszacowice, Braciejowa, Trzcina, Wietrzo – Bóbrka oraz około 10 grodów w dolinie i dorzeczu Sanu (tu z kolei rozważa się ich przynależność do plemienia Łędzian; grody budowane przez Wiślan charakteryzowały się dużą powierzchnią (do kilkudziesięciu hektarów, co sprawiało że były rozmieszczone niezbyt gęsto), posiadały po kilka podgrodzi, były stale zamieszkałe i być może pełniły funkcje administracyjne dla lokalnych społeczności, oraz centrów produkcji i wymiany handlowej jak również były miejscami schronienia dla okolicznej ludności w razie zagrożenia

X – XII wiek – początek państwowości – kolonizacja Pogórzy – benedyktyni tynieccy (Pilzno, Brzostek, Warzyce, Tuchów, Ciężkowice i późniejsze: Gromnik, Siemiechów), cystersi z Koprzywnicy (Lubla, Jasło, Zręcin, Wietrzo); wpływ ośrodków władzy książęcej (Kraków i grody kasztelańskie: Wojnicz, Podegrodzie – Sącz, Biecz, Cieszyn); Grody Małopolskie z okresu XI – XIII wiek:

Stare Bielsko (XII – XIV w), Poznachowice Górne (XII – XIV w), Łapczywa (XI – XIII w), Marcinkowice (X – XII w.), Podegrodzie (X – XII w), Przeczyca (XI – XII) + grody kasztelańskie: Wojnicz, Podegrodzie, Biecz

XIII wiek – okres rozbicia dzielnicowego, początki planowej akcji kolonizacyjnej – początek zasiedlania Kotliny Żywieckiej, cystersi na Podhalu i Beskidzie Wyspowym (Szczyrzyc); klaryski (Sącz), umacnianie szlaków handlowych na Węgry (dolina Dunajca i Popradu)

XIV wiek – szeroko zakrojona akcja kolonizacyjna Kazimierza Wielkiego (dolina Raby, Podhale, dolina Dunajca, Sanocczyna), lokacja miast na prawie magdeburskim

XV wiek – początek osadnictwa na prawie wołoskim

... Do szczegółu

Gorce (i okolice, zwłaszcza południowe)

XII/ XIII – działalność osadnicza związana z pojawieniem się w regionie Cystersów 1234 – Teodor Gryfita osadza (na ziemiach otrzymanych od księcia Henryka Brodatego cystersów w Ludźmierzu (zakonnicy sprowadzeni z Jędrzejowa, gdzie przybyli z Morimond – dziś w Belgii), a wokół klasztoru wyrastają nowe osady: Rauszów, Rogoźnik, Długopole, Ostrowsko, Dębno, Nowy Targ (wówczas: Stare Cło) – akcja osiedleńcza została zahamowana przez najazd tatarski (1241), po którym cystersi przenieśli się do Szczyrzyc (Beskid Wyspowy) – co tłumaczy się na różny sposób, ale warto wiedzieć, że zakonnicy bardzo często zmieniali pierwotne siedziby jeśli warunki w nich nie do końca odpowiadały prowadzonemu przez nich trybowi życia i zasadom gospodarowania

XIV – nowa akcja osiedleńcza na Podhalu od strony polskiej (Kazimierz Wielki) i węgierskiej (wsie spiskie: Frydman, Niedzica, Kacwin, Łapsze Niżne w oparciu o wzory niemieckie (lokacje na prawie niemieckim):

- powstanie starostwa nowotarskiego (z ziem przejętych od cystersów, którym pozostawiono jedynie: Rauszów, Ludźmierz i Rogoźnik), nowe wsie: Waksmund, Harkłowa, Szlembark, Grywałd, Czorsztyń,

- budowę obronne na granicy: zameczek w Szaflarach, zamek czorsztyński, zamek pieniński, umocnienia nad Sromowcami Wyżnymi

- akcja osiedleńcza w dolinie Dunajca: Krościenko, Tylmanowa

Północne zbocza Gorców:

- tereny należące do starostwa nowotarskiego dzierżawionego rodowi Ratoldów na szlaku handlowym: Mszana, Podobin, Kasina Mała, Konina, Poręba (XIV wiek)

1532 – podział dóbr Ratoldów na trzy części dokonany przez ich kolejnych właścicieli Pieniążków:

- nowotarską
- porębską
- mszańską

XIV/XV wiek – Osadnictwo wołoskie

Wołosi obecni już pod koniec XIV wieku w Klikuszowej, Waksmundzie i na Podhalu

1416 – przywilej lokacyjny dla Dawida Wołocha (powstaje Ochotnica, uznawana za najstarszą osadę wołoską na Podhalu)

XV wiek

- zagospodarowywanie wolnych terenów (np. lokacja Rabki)

Podhale

Początki kolonizacji Podhala wiążą się z osadzeniem w Ludźmierzu cystersów, a później działalnością starostów nowotarskich. Jednak aż do XV wieku nie powstały żadne osady na południe od linii Rogoźnik – Szaflary (gdzie znajdował się gród strażniczy – wzmianka 1252, i które początkowo stanowiły siedzibę starosty). Na zachodzie ostatnią osadą było Długopole.

Dalsze zasiedlanie Podhala przeprowadził ród Pieniązków, ale miało to miejsce od połowy XVI wieku.

Beskid Sądecki

Kotlina Sądecka – jedno z najważniejszych miejsc gdzie osiedlali się ludzie we wczesnym średniowieczu (od wieku VII – VIII), liczne grodziska: Naszacowice, Biegonice, Podegrodzie).

Doliną Dunajca (także na odcinku beskidzkowyspowym i podgórskim) biegł ważny i od dawna użytkowany szlak handlowy – w okolicy Sącza rozgałęziający się na kilka dróg: dolina Popradu, dolina Dunajca, Przełęcz Tylicka,; dolina Dunajca, a konkretnie Tropie to także miejsce osiedlenia się św. Świerada i jego uczniów (XI w.)

Główny ośrodek: Sącz - kasztelania sądecka – pochodzi być może z czasów Bolesława Chrobrego (pocz. XI w), wzmianka pisemna pochodzi z 1224; 1292 – lokacja Sącza na nowym miejscu (obecnym) przez Wacława II czeskiego; starostwo sądeckie obejmowało Nowy Sącz, Piwniczną, Łomnicę, Rytrę, Falkową

1257 – Ziemia Sądecka nadana Kindze przez jej męża Bolesława Wstydlwego – klasztor w Starym Sączu, administracja zachodniej części terytorium

- kres Muszyński – i gródek w Muszynie (XII w); teren rywalizacji z Węgrami, którzy oderwali w poł. XIII Pławiec – przypuszcza się, że polską reakcją na te działania było powstanie zamków w Rytrze, Gródków koło Piwnicznej i Słupno k. Wojkowej; 1264 – wsie strażnicze: Andrzejówka, Mikowa (Milik), Długi Łęk (Żegiestów), Krasnojedł (Wojkowa), 1288 – przejście ziem przez biskupów krakowskich (opанowanie terenów po wododział między Białą a Ropą), później w XIV wieku w rękach królewskich (starosta), a od 1391 ponownie w rękach biskupich

XIV – akcja lokacyjna Kazimierza Wielkiego (poł. stulecia lokacja miast: Krościenko, Piwniczna, Muszyna, Miastko (Tylicz)

Pocz. XV wieku – osadnictwo wołoskie

Główne ośrodki:

Stary Sącz – klaryski

Nowy Sącz – starosta

Czorsztyn – starosta

Muszyna – starosta/ biskupi krakowscy

Pieniny i Spisz

Przełom czorsztyński od dawna stanowił dogodne przejście na północną stronę Karpat, stąd też odnajdywano tam dawne ślady osadnictwa. Także w średniowieczu tereny te zostały zasiedlone stosunkowo wcześniej. Osadnictwo rozwijało się zarówno z kierunku północnego (kasztelania sądecka, klaryski sądeckie, a później – od końca XIV wieku - starostwo czorsztyńskie), jak i południowego (niemiecka akcja osadnicza inicjowana przez Węgrów).

W I poł XIV wieku istniało już 11 z 33 miejscowości podpienińskich (przy czym niewątpliwie istniały one już wcześniej – Krościenko lokowano w 1348 roku, Sromowe – wzmianka 1323 jako Przekop). Z tego okresu pochodzą też fortalice w Czorsztylinie i Niedzicy.

Z XV i XVI wieku pochodzą wzmianki o Szczawnicy i położonych na wschód od niej wsiach rusnackich.

Równie stary rodowód mają miejscowości spiskie, do których powstania w znacznej mierze przyczynili się Niemcy przenikający z rejonu Lewoczy i przynoszący na te tereny nowe rozwiązania prawne i gospodarcze. Do najstarszych należą: Frydman (parafia miała tu istnieć już w 1073), Stara Wieś, Łapsze Niżne, Krempachy, Niedzica, Nowa Biała (XIII – XIV wiek)

Beskid Wyspowy

Jednym z ważniejszych miejsc jest Grodzisko nad Poznachowicami (sięga początkami czasów kultury łużyckiej, było wykorzystywane jeszcze w czasach piastowskich).

Osadnictwo w Beskidzie Wyspowym wiąże się z przeniesieniem się cystersów z Ludźmierza do Szczyrzyca (poł. XIII wieku) i objęło początkowo doliny Stradomki i Krzyworzeki (istnieć w tym czasie musiały: Góra św. Jana, Poznachowice Górne, Glichów i sam Szczyrzyk oraz Kasina i Skrzydlna).

W XIV wieku powstały: Trzemeśnia, Droginia, Mszana, Tymbark, Dobra, Wiśniowa, Wierzbina.

Wiek XV to okres osadnictwa wołoskiego.

Beskid Średni

Zasiedlanie tej części Beskidów postępowało w górę doliny Raby wzdłuż szlaku handlowego na Węgry.

XIII wiek - pierwsze wzmianki o systemie strażniczym: zamek dobczycki, zamczysko nad Rabą i o osadach: Myślenice, Osieczany, Sułkowice, Rudnik

XIV wiek (czasy Kazimierza Wielkiego) – intensyfikacja akcji osiedleńczej: powstają Lipnik, Trzemeśnia, Łęki, na nowo lokowane zostały stare wsie w dolinie Raby: Stróża, Pcim (Nedanowa Wola), Lubień, Myślenice; na zachodzie regionu powstają: Budzów i Palcza (na surowym korzeniu

XV wiek – pierwsze wzmianki o Krzeczowie, Krzczonowie, Tokarni, Kasince, Tenczynie

XVI wiek – powstanie ostatnich osad: Skomielna Czarna, Naprawa

Ośrodki inicjujące działania osadnicze:

- Szczyrzyc – cystersi od połowy XIII, ale większość wsi przeszła w ręce rycerskie
- Król – reprezentowany na tym terenie przez starostów w:
 - Dobczycach – Dobczyce i 11 wsi
 - Lanckoronie – 16 wsi (starostwo w 1410 Władysław Jagiełło przekazał Zbigniewowi z Brzezia)
 - + 13 dodatkowych wsi należących do kasztelanii krakowskiej
- Jordanowie z Zakliczyna (XVI wiek)

Beskid Niski

Okolo wieku IX istniało zwarte terytorium plemienne odłamu Wiślan lub Białych Chorwatów na terenie Dolów Jasielsko Sanockich (Biecz – Sanok), nie wkraczające na tereny górskie – wiemy jedynie o kilku osadach na szlaku wiodącym na Przełęcz Łupkowską – np. Radoszyce

- do XIII wieku – kolonizacja Pogórza – zarówno akcja planowa (klasztory: benedyktyni z Tyńca, cystersi z Koprzywnicy; rody możnych: ród Bogoriów) jak i samorzutna (w obu przypadkach powstawały bardzo niewielkie osady) i pierwsze grody na obrzeżu gór: Biecz (wzmianka 1184), Stary Żmigród (wzm. 1185), Sanok (wzm. 1150)

- 1340 – przyłączenie Ziemi Sanockiej do Polski i wzmożona oraz planowa akcja osadnicza (przenoszenie istniejących osad na prawo niemieckie, tworzenie nowych na tym prawie, wreszcie powstawanie osad w górach, gdzie zbiegała ludność przeciwna nowym porządkom) – z tego okresu pochodzą m. in.: Grybów (1340), Krosno (1348), Gorlice (ok. 1350 – ród Karwacjanów), Łosie, Binczarowa, Brunary, Kunkowa, Ropnica (Dolna), Dukla, Chyrowa, Mszana

- 1359 – przywilej kolonizacji doliny górnej Ropy – Jan Gładysz (Szymbark)

- 1366 – Klucz dukielski w rękach Janusza Suchywilka

- 1366 – powstanie Jaślik (od 1434 w stolica dóbr rzymsko katolickich biskupów przemyskich

ogółem do końca XIV wieku na zachód od Wisłoka (dawna granica między ziemiami ruskimi a polskimi) powstało 18 wsi

- wiek XV – dalsze 29 nowych wsi, procesy osadnicze przesunęły się na południe, ku głównemu grzbieetowi Karpat: Łabowa, Uście, Wysowa, Zdynia, Szczawne, Grab, Kwiatów

- pierwsze wzmianki o osadnictwie wołoskim (np. elementy prawa wołoskiego w dokumencie lokacyjnym Szczawnego)

XVI wiek – główna akcja osadnicza – założono ponad 100 osad, a istniejące przenoszono na prawo wołoskie, do 1600 roku istniało już 90% wsi notowanych na przełomie XIX/ XX wieku, ukształtowała się granica pomiędzy ludnością rusko –wołoską a polską

Główne ośrodki inicjujące akcje osadniczą:

- Muszyna – stolica państwa biskupów krakowskich (od 1288 do lat 20 stych XIV wieku, i ponownie od 1391)

- Szymbark – siedziba rodu Gładyszów (kolonizacja doliny Ropy) – od 1359

- Gorlice – siedziba rodu Karwacjanów (od 1354)

- Żmigród – stolica klucza Stadnickich (przy czym to trochę późniejsza historia datowana od początku XVI wieku)

- Jaślika – główny ośrodek klucza biskupów przemyskich (Rzym – kat) od 1434'

- Biecz – siedziba starosty (królewszczyny): Wapienne, Małastów, Bartne, Kotań, Nieznajoma, Lipna, Radocyna (drugą królewszczyną w tym rejonie była dolina Oslawy

Bieszczady

X w. – wzmianka o Przemyśle

XI w. – Sanok

ale do XIII stulecia osadnictwo nie sięgało poza Hoczew – początek akcji osadniczej w wykonaniu Książąt Halickich (prawo ruskie), które nie przekroczyło linii Wysokiego Działu (Hryszczata, Wołoszań)

1340 – Sanoczczyzna przyłączona do Polski: początek planowej i intensywnej akcji osadniczej (głównie w oparciu o rody szlacheckie):

- Kmitowie – Sobień potem Lesko i kolonizacja doliny Sanu wraz z dopływami (XV w.: Solina, Rajske, Tworylne, Stuposiany, Wetlina, Ustrzyki Górne, Sianki – łącznie w XV w. posiadali około 60 wsi)
- Balowie – ród pochodzenia węgierskiego, przybyły w XV w., osiadły w Hoczwi, kolonizacja dolin Hoczewki i Solinki (Jabłonki, Wołkowyja, Cisna, Baligród powstał dopiero w XVII wieku)
- Tarnawscy – ród z Tarnawy koło Zagórza, kolonizujący dolinę Kalniczki (Łukowe, Serednie Wielkie, Kalnica)
- - dobra królewskie (królewszczyny): - starostwo sanockie (okolice Sanoka, dolina Osławy) – Szczawne (XV w.), Komańcza, Smolnik i 12 innych wsi (XVI w.)
- -królewszczyny w rejonie Ustrzyk Dolnych (Ziemia Przemyska) administrowane przez starostę przemyskie (tereny północne – Berehy Dolne, Jasień, Bandrów) i samborskiego (południowe: Bystre, Lipie, Michniowiec)

XV wiek – lokacje na prawie wołoskim

Główne ośrodki akcji osiedleńczej:

- Sanok – starosta
- Lesko – Kmitowie
- Hoczew – Balowie
- Tarnawa k. Zagórza – Tarnawscy

Beskid Żywiecki

Żywiecczyzna

Praktycznie cały obszar Beskidu Żywieckiego do końca XV wieku był niezasiedlony (jeśli oczywiście nie liczyć małych, pojedynczych osiedli myśliwych czy węglarzy). Jedyne korzystne warunki dla osadnictwa przedstawiała Kotlina Żywiecka i tam mamy pierwsze potwierdzone dane na interesujący nas temat – do końca XIII wieku potwierdzone jest istnienie:

- Żywca – istniał nieco na północ od dzisiejszego, na terenach obecnie zalanych przez wody jeziora; w poł. XIV wieku posiadał parafię, gródek obronny na Grójcu i własną parafię, a wokół istniał szereg mniejszych osad: Łodygowice, Pietrzykowice (obie osady należały do cystersów z Rud koło Raciborza), Radziechowy, Gilowice, Rychwałd; w I poł. XV wieku powstał Nowy Żywiec (obecnie istniejący)
- Cięciny

Dalsza akcja osadnicza objęła dolinę Soły w XV wieku, co wiązało się z przejęciem tych ziem przez ród Komorowskich – powstały: Wieprz, Bystra, Bruśnik, Węgierska Górka. Kolejne osady powstawały w kolejnych stuleciach (XVI w. Rajcza, Sól). W okolicach dzisiejszego Zwardonia prawdopodobnie istniała stacja celna.

Osadnictwo wołoskie – dotarło w rejon Żywiecczyzny pod koniec XV w. (za najstarsze wsie lokowane na prawie wołoskim uchodzą Pewel Wielka i Bucisko), ale akcja osadnicza na prawie wołoskim na większą skalę jest kwestią kolejnego stulecia (pocz. XVI wieku: Jelenia, Korbielów, Sobotnia Wielka i Mała)

Dolina górnej Skawy i Raby

Najstarszym ośrodkiem nad Skawą jest Maków – parafia miała tu istnieć już w poł. XIV wieku. W XV wieku powstały kolejne osady: Sucha (1405), Juszczyń, Koszówka (I poł. XV w.), Stryszawa, Skawa (koniec XV w.)

Na południe od doliny Skawy osady zaczęły powstawać dopiero w II poł. wieku XVI, co wiązało się z pojawieniem Wołochów. (Białka, Bystra, Sędzina, Grzechynia, Skawina)

Obszar między Skawą a Rabą w II poł. XVI wieku zasiedliła rodzina Jordanów z Zakliczyna (Osielec, Wysoka, Jordanów – 1568, Raba Wyżna, Sieniawa, Spytkowice). Za najstarszą osadę w dolinie górnej Raby są uznawane Rokiciny (wzmianka w 1364).

Orawa

Zasiedlana od wieku XIII wieku – przy czym osiedlała się tu ludność przybywająca z południa, a jako pierwsze powstawały miejscowości dziś znajdujące się na terenie Słowacji (Twardoszyń – komora celna wzmiankowana w 1265, prawa miejsce 1369, Trzciana – 1371, wyjątkiem jest stacja celna umiejscowiona w Jabłonce przez Kazimierza Wielkiego – ale trudno w tym wypadku mówić o jakiejś planowej akcji osadniczej w tym rejonie).

Zasiedlenie dzisiejszej polskiej części Orawy związane jest z działalnością rodu Thurzonów, którzy w II poł. XVI wieku kolonizowali te ziemie wykorzystując w tym celu ludność napływającą z południa, jak i zbiegów z dóbr szlacheckich i królewskich położonych po polskiej stronie oraz Wołochów.

Najstarsze ośrodki osadnictwa na terenie Beskidu Żywieckiego:

- Żywiec
- Cięcina
- Maków
- Rokiciny
- Sucha

Główni inicjatorzy akcji osiedleńczej:

- Książęta oświęcimscy – rejon Kotliny Żywieckiej
- Starostowie lanckorońscy – na wschód od Suchoj
- Komorowscy – od 1467 – Kotlina Żywiecka, ziemie na zachód od doliny Skawy
- Jordanowie – II poł. XVI – wschodnia część doliny Skawy, dolina Raby
- Thurzonowie – II poł. XVI wieku – Orawa

Beskid Mały

Kolonizacja tych rejonów postępowała dolinami Skawy i Soły z rejonów Pogórzy

- Dolina Skawy – za najstarszą miejscowość w rejonie uchodzi Mucharz (lokacja 1254) należący do norbertanek ze Zwierzyńca, który tradycja wiąże z osobą św. Wojciecha; w XIV wieku powstały Wadowice (1327), Chocznia, w XV: Gorzeń, Skawce, w XVI wieku (kolonizacja wołoska: Świnna Poręba, Jaszczurowa oraz miejscowości w głębi gór Ponikiew, Rzyki
- Dolina Soły – XIII wiek: Kęty (1277), w XV wieku istniały osady takie jak: Czaniec, Porąbka, Kobiernice
- Andrychów powstał na przełomie XIII/XIV wieku, jako osada założona prawdopodobnie przez wychodźców z Moraw (przypuszczalnie z okolic Klattowy), nazwana wówczas Indrzychowem

Beskid Śląski

Na tym obszarze mamy zlokalizowane dwa grodziska wczesnośredniowieczne (VIII – Xw): Skoczów – Międzywiecie, Stare Bielsko (najprawdopodobniej związane z plemieniem Gołyszyców).

Osadnictwo w tym rejonie związane było z ośrodkami w Cieszynie, którym początkowo zarządzał kasztelan, a później – wyniku rozdrobnienia dzielnic śląskiej – lokalni książęta. Na wiek XIII i XIV przypada akcja osadnicza, która początkowo objęła swym zasięgiem tereny u podnóża gór (Pogórze) – Bielsko, Skoczów, Goleszów. Później stopniowo przesuwano się w głąb doliny Olzy i Wisły:

XIII – XIV wiek – Cisownica, Oldrychowice, Bukowiec nad Olzą, Lipowiec, Ustroń

XVI wiek – Brenna, Ustroń Górny (początek osadnictwa wołoskiego)

XVII wiek – Istebna, Jaworzynka, Wisła

Literatura

Oczywiście nie ma czegoś takiego (a przynajmniej nie udało mi się tego znaleźć) jak monografia osadnictwa w Karpatach. Jeśli już coś się pojawia to są to artykuły poświęcone jakiemuś konkretnemu miejscu bądź regionowi napisane najczęściej z okazji jakiejś sesji. Co można w tej sytuacji polecić:

1. Niewątpliwie dobrze zajrzeć do jakiejś ogólnej historii Polski – ja korzystałem (i polecam z podręcznika Stanisława Szczura, *Historia Polski*, Kraków 2003) – jest oczywiście opracowanie ogólne, ale dające ogólny obraz sytuacji (osobne rozdziały poświęcone np. Małopolsce czy księstwu śląskiemu). Dodatkowo znajduje się w nim w miarę świeża porcja bibliografii więc można poszperać dalej.
2. Poniżej podaje 3 bardziej konkretne pozycje (choć nie do wszystkich dotarłem, ale może ktoś skorzysta) – tak się składa że wszystkie poświęcone sprawom wschodnim:
 - Jerzy Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych w: Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, T. 1, Rzeszów 1992
 - Michał Parczewski, *Początki kształtowania się polsko – ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków 1991
 - *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko – rusko – słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji* – Rzeszów 9 – 11 V 1995, Rzeszów 1996
3. No i na miejscu nr 3 wszelkiej maści przewodniki Rewasza – czyli konkretne grupy górskie + Tajemnice skalnej ziemi; Pieniny Nyki, przewodniki Matuszczyka (de facto część ostatnia niniejszego skryptu to taki wyciąg z nich w temacie zagadnienia, który próbowałem w miarę spójnie i sensownie posklejać – nie będę ich tu wymieniał, bo i tak je dobrze znacie ☺) oraz mapy (szczególnie w wypadku Pogórza – jest tam trochę informacji na temat np. Pogórza Rożnowskie i Ciężkowickie)

Na koniec mogę zachęcić do odwiedzenia Muzeum Archeologicznego w Krakowie i zapoznania się z ciekawą i fajnie podaną wystawą stałą „Pradzieje i wczesne średniowiecze Małopolski” – co prawda nie obejmuje ona całego okresu średniowiecza, ale myślę że warto (WWW.ma.krakow.pl)